

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292460>

УДК 94:27-774-75(477.72)(045)

DEVELOPMENT OF PRIMARY CHURCH EDUCATION IN KHERSON GOVERNANCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Iryna Artyukh

Post-graduate student

K. D. Ushynsky South Ukrainian

National Pedagogical University

26, Staroportofrankivska Str.,

Odesa, 65000, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0009-0002-8219-3522>

E-mail: belik_ira85@ukr.net

Citation: Artyukh, I. (2023). Development of primary church education in Kherson governance in the second half of the XIX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 69 – 76.

Submitted: 08.11. 2023

Annotation

The purpose of the submitted publication is to study the process of formation of church institutions of primary education on the territory of the Kherson province in the second half of the 19th century. The state policy regarding the development of church education is considered. The main stages of the activity of church parish schools in the studied region have been clarified. The successes and problems of the establishment and operation of parish schools in the 1860s and 1870s, when this process largely depended on the conscientiousness and enthusiasm of parish priests, are analyzed. It is noted that the 1880s and 1890s were more favorable for the development of church education, due to the liberal policy of the government regarding the development of church schools. The rapid spread of Protestant currents in Southern Ukraine made it necessary to strengthen the position of the Orthodox Church and the religious spirit of the population, which had a positive effect on the formation of a network of parish schools in the province. The role of diocesan bishops in this process is studied. The educational activity of the hierarchs: Innokenty (Borisov), Dimitriy (Muretov), Nikanor (Brovkovycha), Iustyna (Okhotin) was noted. The efforts of the Orthodox parish clergy in the development of primary education were noted.

Key words: Orthodox Church, government policy, Kherson province, archbishops, clergy, primary education, parish schools, development.

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ЦЕРКОВНОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Ірина Артюх

Південноукраїнський

національний педагогічний

університет імені К. Д. Ушинського

вул. Старопортофранківська, 26,

м. Одеса, 65020, Україна.

ORCID:

<https://orcid.org/0009-0002-8219-3522>

E-mail: belik_ira85@ukr.net

Цитування: Артюх І. Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині XIX ст. *Чорноморська*

Анотація

Метою поданої публікації є дослідження процесу формування церковних закладів початкової освіти на території Херсонської губернії в другій половині XIX ст. Розглянуто державну політику стосовно розвитку церковної освіти. З'ясовано основні етапи діяльності церковнопарафіяльних шкіл у досліджуваному регіоні. Проаналізовано успіхи та проблеми заснування та діяльності парафіяльних шкіл у 1860-1870-х рр., коли цей процес значною мірою залежав від сумлінності та ентузіазму парафіяльних священнослужителів. Зазначено, що більш сприятливими для розвитку церковної освіти були 1880-1890-ті рр., що

минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 69 – 76.

Отримано: 08.11.2023

зумовлено ліберальною політикою уряду стосовно розбудови церковних шкіл. Стрімке розповсюдження протестантських течій в Південній Україні спричинило необхідність у зміцненні позицій Православної церкви та релігійного духу населення, що позитивно позначилось на формуванні мережі церковнопарафіяльних шкіл в губернії. Досліджено роль єпархіальних архієреїв у цьому процесі. Відзначена освітянська діяльність ієрархів: Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Никанора (Бровковича), Іустина (Охотіна). Відзначено зусилля православного парафіяльного духовенства у справі розвитку початкової освіти.

Ключові слова: Православна церква, урядова політика, Херсонська губернія, архієпископи, духовенство, початкова освіта, церковнопарафіяльні школи, розвиток.

Упродовж XIX ст. православне духовенство відіграло важливу роль у процесі становлення та розвитку освіти в Херсонській єпархії. Його освітянська діяльність не обмежувалась викладанням релігійних дисциплін у середніх духовних і світських навчальних закладах. З метою посилення впливу православ'я в регіоні, підвищення освітнього та морального рівня населення, вагоме місце відводилось формуванню церковних закладів початкової освіти. Значна увага приділялася заснуванню училищ та шкіл при церковних храмах та монастирях, де діти могли отримати початкову освіту, що давало можливість найбільш обдарованим з них у подальшому навчатися в середніх і навіть вищих навчальних закладах.

Історіографія зазначеної проблеми представлена працями світських і церковних істориків XIX ст. Питання розвитку духовної освіти та діяльності парафіяльного духовенства на території Російської імперії розглядали П. Знаменський [10], Ф. Благовідов [1], Б. Тітлінов [18] та інші. Проблем церковнопарафіяльної освіти побічно торкалися й деякі українські дослідники, зокрема: М. Грушевський [4] та Д. Дорошенко [7]. У їхніх роботах дана оцінка освітньої діяльності духовенства в контексті русифікації українського народу. У радянські часи тема церковної освіти розглядалась лише в негативному аспекті, що відповідало політиці атеїзму тогочасної системи.

Дослідження відновили сучасні українські історики, які залучили до наукового обігу значний масив архівних матеріалів. Зокрема, О. Драч [8], І. Петренко [15], М. Янчук [21] розглянули питання діяльності церковнопарафіяльних шкіл у різних регіонах України. На тлі дослідження діяльності Православної церкви на півдні України теми початкової церковної освіти торкався І. Лиман, який проаналізував проблеми її розвитку в дореформений період [11]. О. Тригуб частково розглядав діяльність церковнопарафіяльних шкіл у Херсонській єпархії упродовж XIX – початку XX ст. Дослідник досить високо оцінив їх діяльність і значення для розвитку освіти в цілому [19]. Н. Діанова, досліджуючи освітянську діяльність вищого православного духовенства в Південній Україні, належну увагу приділила проблемі формування церковної початкової освіти в Херсонській губернії в XIX ст. [5; 6]. Не зважаючи на пошкваллення в дослідженні зазначеної теми та значну історіографію, її наукова розробка ще не здійснена, що робить дану публікацію, виконану в руслі краєзнавчої тематики, достатньо актуальною.

Для дослідження зазначеної проблематики важливе значення мають опубліковані джерела. Вагоме місце серед них посідає церковна періодика, насамперед «Херсонские Епархиальные ведомости» (далі – ХЕВ). У неофіційній частині («Прибавлении»), публікувалися різноманітні відомості з історії Херсонської єпархії, статистичні дані, матеріали про церковні храми й монастирі тощо. Значна кількість публікацій стосувалась проблем розвитку початкової церковної освіти в єпархії та ролі духовенства в цьому процесі. Це щорічні звіти про діяльність церковнопарафіяльних шкіл, листи священнослужителів з різних населених пунктів, які стосувались церковної освіти.

Парафіяльні школи виникли в Херсонській губернії на початку XIX ст. Насамперед цьому сприяла позиція єпархіальних архієреїв у галузі освіти. Вони опікувались розбудовою духовних освітніх закладів і формуванням мережі церковнопарафіяльних шкіл. У 1855 р., коли Херсонську єпархію очолював архієпископ Інокентій (Борисов), лише в Одеському навчальному окрузі, кількість парафіяльних училищ зросла до 10-ти, тобто збільшилась удвічі порівняно з 1830-ми рр. Там навчалось 308 учнів, яких навчали 22 викладачі. Але більш активний розвиток церковнопарафіяльних шкіл відбувався в містах губернії. У сільській місцевості цей процес відбувався значно повільніше. Попри щорічне відкриття нових церковних шкіл, їх кількість упродовж 1849 – 1953 рр. залишалась на рівні 68-ми [5, с. 255].

Після проведення державних реформ другої половини XIX ст. початкова церковна освіта отримала новий імпульс для свого розвитку. Царський уряд був зацікавлений у збереженні та розвитку церковнопарафіяльних шкіл, які забезпечували релігійне виховання дітей і давали їм мінімальний обсяг елементарних знань. Він узяв цей процес під свій контроль і зобов'язав надавати відомості про формування цих закладів освіти. При цьому обов'язок навчати дітей грамоті був покладений на парафіяльне духовенство. У 1862 р. на сторінках «Херсонских епархиальных ведомостей» було опубліковано звіт про діяльність церковнопарафіяльних шкіл у Херсонській єпархії. Там зазначалось, що на початку року там зареєстровано 286 шкіл, де початкову освіту здобували 4 731 хлопчик і 551 дівчинка. Навесні кількість цих закладів зросла до 402-х, а навчались там уже 8 098 хлопчиків і 1 862 дівчинки. Відзначалась, що суттєвою перепоною на шляху розвитку церковної освіти є недостатня кількість приміщень, необхідних речей для навчального процесу, та небажання селян віддавати дітей до школи [2, с. 13 – 27]. Тож досить актуальними залишалися проблеми, які мали місце в дореформений період. Найвагомішими серед них, на думку І. Лимана, були: відсутність належного фінансування, переобтяженість сільських священників своїми основними обов'язками і не зацікавленість більшістю з них в освітянській діяльності, в якій держава відводила їм провідну роль. До того ж домінувала байдужість селян до навчання своїх дітей, які вважали це справою непотрібною та безперспективною [11, с. 152].

Попри скасування кріпосного права, що давало селянам можливість для навчання своїх дітей, вони не поспішали відправляти їх до школи. Така ситуація викликала стурбованість православного духовенства. Підтвердженням є лист до реакції ХЕВ протоієрея Д. Діаковського. Він писав, що основною проблемою, яка не дає можливості активно розвиватись церковній початковій освіті є небажання селян відпускати дітей до школи, вважаючи освіту згубною та непотрібною. Причину цього він вбачав у недостойній поведінці чиновників, сільських писарів, деяких священників, дячків, тобто людей, які мали певну освіту. При цьому протоієрей відзначає важливість ролі особистості священника, який організовує освітній процес.

Перспектива навчання дітей в церковнопарафіяльній школі не викликала великого ентузіазму серед селян. Вони побоювались, що освіта може нанести шкоду моральним якостям їхнім дітям. У тих селах, де священнослужителі користувались авторитетом серед парафіян, ситуація була більш привабливою. Зокрема, а селі Новокаменці, парафіяни приводили до церковної школи дітей за власним бажанням, так як викладачем був добрий і непитуший дячок, що на той час було явищем далеко не масовим [16, с. 603 – 606].

Забезпечення організації роботи шкіл повністю лягало на плечі священнослужителів. Допомога єпархії церковнопарафіяльним школам здійснювалось у вигляді надання підручників з єпархіальної консисторії. Усі інші матеріали для навчання парафіяни повинні були купувати за свої кошти. Священнослужителі, які викладали предмети в школах, за свою діяльність не отримували заробітну плату і проводили її на добровільній основі, без особливої мотивації [2, с. 13 – 27]. Це також негативно позначалося на розвитку церковної освіти.

Разом із цим, на початку 1860-х рр. у Херсонській єпархії певна кількість парафіяльних священнослужителів зарекомендувала себе справжніми ентузіастами освітньої справи. Підтвердженням є їх листи, опубліковані в ХЕВ, де вони діляться своїми успіхами та проблемами стосовно заснування церковнопарафіяльних шкіл у своїх селах. Показовим є лист священника з села Ольшанка Володимира Лобачевського. Він повідомляв про відкриття школи, де в 1862 р. здобували освіту 65 хлопчиків. Серед шкільних предметів відзначив Закон Божий, читання, арифметику, географію. Діти навчалися з 8-ї до 16-ї год. з 3-х годинною перервою. Найбільшою проблемою, яка була характерною для усіх церковнопарафіяльних сільських шкіл, було нерегулярне відвідування їх учнями, яких батьки використовували в якості помічників по господарству [13, с. 533 – 535].

Спроба вирішення питання про народну освіту на урядовому рівні була пов'язана із затвердженням 14 червня 1864 р. «Положення про початкові народні училища». Уряд покладав турботи про початкову освіту на різні відомства (міністерство народної освіти, земства, які з'явилися з 1864 р., духовенство) та на приватних осіб. Згідно з цим документом створювались губернські училищні ради, до складу яких входили духовні та світські представники на чолі з архієпископом, та повітові, представлені духовенством та світськими особами: директорами гімназій та училищ, опікунами, почесними громадянами тощо. Усі типи початкових шкіл стали називатися народними училищами, їх метою було утвердження в народі релігійних і моральних понять та надання початкових корисних знань. Училища працювали за єдиними програмами. Там дітей навчали Закону Божому, читанню, письму, першим чотирьом арифметичним діям, церковному співу тощо [15, с. 8, 9].

З одного боку, школи єпархії підпорядковувались єпархіальній раді та її повітовим відділенням, а єпархіальне керівництво організувало навчально-виховний процес. А з іншого – духовенство певною мірою було залежним від світської влади, що обмежувало його свободу дій в процесі розвитку освіти.

Не зважаючи на зусилля єпархіального керівництва упродовж 1860 – 1870-х рр. кількість церковнопарафіяльних шкіл на території губернії суттєво не збільшилась. Додатковою проблемою стала поява земських шкіл, які склали їм потужну конкуренцію. Вони мали кращі умови і більше можливостей для організації освітнього процесу. До того ж сільські священнослужителі далеко не усі навчалися в духовних навчальних закладах і не мали відповідної освіти. Архієпископ Димитрій (Муретов) повідомляв Св. Синод, що в 1865 р. в єпархії 396 із наявних 797

священнослужителів (близько 50 %) закінчили вищі чи середні заклади освіти. Але переважна більшість із них очолювали парафії Одеси та великих міст [6, с. 102]. Тож зберігалась нагальна потреба в освічених священниках, які б могли достойно очолити сільські парафії й сприяти розбудові церковних шкіл.

На тлі кризових явищ, які з'явилися на цей час у Російській православній церкві спричинених стрімким розповсюдженням штундизму, з'явилась необхідність у зміцненні православ'я серед населення. Це спонукало уряд розширити мережу церковнопарафіяльних шкіл. Обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев вбачав у їхній діяльності запоруку розвитку в народі православного віровчення, християнської моральності й культури та надання учням початкових знань. Тож у 1884 р. був затверджений законопроект «Правил про церковнопарафіяльні школи», згідно з яким затвердилась система управління церковнопарафіяльними школами. Вони виводилися з відомства світського навчального керівництва та передавалися в управління Училищним радам при Св. Синоді. Держава обіцяла виділити фінансування, але лише для найбільш великих і успішних шкіл. Тож проблема отримання коштів на розбудову парафіяльних закладів освіти залишалася актуальною.

У Херсонській єпархії була утворена Єпархіальна училищна рада на чолі з архієпископом (Никанором Бровковичем). До її складу входили також помічник голови, якого за узгодженням з головою призначав обер-прокурор Св. Синоду, та чотири члена, які мали педагогічну освіту. Члени Ради мали реалізовувати укази Св. Синоду, які стосувались діяльності церковнопарафіяльних шкіл, займатись формуванням штатних посад для вчителів, призначати їм оплату, затверджувати звіти про роботу церковних закладів освіти тощо [20, с. 303 – 304].

Відповідно до «Правил про церковнопарафіяльні школи» в Херсонській єпархії створювалися два типи шкіл, що підпорядковувалися духовному відомству: церковнопарафіяльні (однокласні та двокласні відповідно з дворічним та чотирирічним терміном навчання) та школи грамоти, де передбачалось тримісячне навчання. Якщо в однокласних школах дітей навчали здебільшого церковним дисциплінам, читанню, письму та азам арифметики, то в двокласних, крім вище згаданих предметів, значна увага приділялась арифметиці, історії, географії, чистописанню, природничим та іншим дисциплінам [19, с. 139].

Перед церковними школами ставилась чітка задача: вони повинні були не тільки надавали дітям початкову освіту, але й стали осередком релігійного виховання населення. Вони мали підняти православну духовність і культуру та протистояти впливу сектантів [9, с. 101].

Значну увагу розвитку церковної освіти приділяв архієпископ Никанор (Бровкович), який був переконаним прихильником просвітництва народу через діяльність церковних шкіл. Під його керівництвом упродовж 1883 – 1890 рр. було засновано понад 300 церковнопарафіяльних шкіл. Проте пошуки коштів на їх розвиток були нагальною проблемою навіть для архієрея, який змушений був випрошувати їх в Одеській міській думі. У церквах Херсонської єпархії з 1886 р. вводився щорічний збір пожертвувань для церковнопарафіяльних шкіл в день П'ятидесятниці [12, с. 378 – 381].

Належну увагу розвитку початкової церковної освіти приділяв архієпископ Іустин (Охотін), який очолював Херсонську єпархію у 1891 – 1893 рр. Відповідно до щорічного звіту про діяльність церковнопарафіяльних шкіл у 1892/93 н. р. в єпархії із наявних 483-х парафій в 461-й діяли церковні школи. Тож церковні заклади освіти

були відсутні лише в 22-х парафіях. Найбільше їх було в Єлисаветградському повіті, де працювали 115 шкіл, Херсонському – 108 та Олександрівському – 94 школи. На цей час в єпархії налічувалось 181 663 особи шкільного віку, а кількість учнів становила лише 15 733 особи [14, с. 145 – 148]. Тож навіть на зламі XIX – XX ст. лише 9 % дітей навчалося в церковних закладах освіти, що вказує на недостатній авторитет цих закладів серед населення, особливо сільського.

Разом із цим щорічні звіти про стан шкіл в Херсонській єпархії демонструють позитивну динаміку. Якщо в 1862 р. там зареєстровано 286 шкіл, де навчалось 4 731 хлопчик і 551 дівчинка [2, с. 13 – 27], то в 1902 р. в єпархії діяло уже 333 школи, де початкову освіту здобували 23 726 хлопчиків і 10 572 дівчинки [6, с. 139].

Ця динаміка зберігалась і на початку XX ст. У 1905 р. в Херсонській губернії церковнопарафіяльні школи посідали перше місце за своєю чисельністю та кількістю учнів. За підрахунками О. Тригуба в цей час усього налічувалось 1 828 шкіл, з яких 630 (34,5 %) були церковнопарафіяльними, 532 (29,1 %) – земськими, 187 (10,2 %) – міськими початковими школами, решта – належали іншим відомствам. Але в подальшому церковна освіта поступилась першістю земським школам, які мали значні переваги: хороші приміщення, достатню кількість шкільних підручників, більш кваліфікованих вчителів тощо [19, с. 142].

Отже, упродовж другої половини XIX ст. церковнопарафіяльні школи виконували важливу функцію в загальноосвітньому процесі: давали дітям початкову освіту, що сприяло підвищенню освітнього рівня населення, формували їх релігійний світогляд, духовність, моральні якості та культуру, моделювали норми повсякденного життя та поведінки. Поєднання освіти та релігійного виховання було запорукою подальшого розвитку православ'я в південному регіоні. Суттєвим недоліком у діяльності церковних закладів освіти були: відсутність стабільного фінансування з боку держави та забезпечення їх матеріальної бази, формування та розвиток церковних шкіл покладено державою на єпархіальне духовенство та не готовність значної частини сільського населення надавати своїм дітям освіту.

Джерела та література:

1. Благovidов Ф. В. *Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II*. Казань : тип. Императорского Университета, 1891. 374 с.
2. Ведомость о школах, заведенных при церквах Херсонской епархии для обучения детей прихожан. *Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям* (далі – *Приб. к ХЕВ*). 1862. № 2. С. 13 – 27.
3. *Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905 – 1907 гг.* СПб., 1910. 304 с.
4. Грушевський М. С. *З історії релігійної думки на Україні*. К.: Освіта, 1992. 156 с.
5. Діанова Н. М. *Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Одеса : Фенікс, 2012. 319 с.
6. Діанова Н. М. *Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2022. 206 с.
7. Дорошенко Д. І. *Нарис історії України*. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.
8. Драч О. *Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.)*: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2002. 18 с.
9. Задача церковно-приходської школи. *Приб. к ХЕВ*. 1889. № 4. С. 101 – 102.
10. Знаменский П. В. *Духовные школы в России до реформы 1808 года*. Казань : тип. Императорского университета, 1881. 807 с.

11. Лиман І. *Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861)*. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. 400 с.
12. Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии. *Приб. к ХЕВ*. 1887. № 9. С. 378 – 381.
13. Ответы на «нужные вопросы». *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 8. С. 533 – 535.
14. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1892/93 учебном году. *Приб. к ХЕВ*. 1894. № 7. С. 145 – 150.
15. Петренко І. М. *Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884 – 1917 рр.)*. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.
16. Письмо в редакцию Херсонских епархиальных ведомостей благочинного прот. Д. Дякоковского. *Приб. к ХЕВ*. 1861. Ч. II. С. 603 – 606.
17. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1887 г. *Приб. к ХЕВ*. 1888. № 7. С. 148 – 162.
18. Титлинов Б.В. *Духовная школа в России в XIX столетии*. Вып. второй (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). Вильна : тип. «Артель печатного дела», 1909. 421 с.
19. Тригуб О. П. *Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". Миколаївська філія*. Миколаїв, 2000. 242 с.
20. *Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. Еженедельное издание*. СПб.: Синодальная типография, 1897. 472 с.
21. Янчук М. М. *Учительський корпус церковнопарафіальних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2018. 24 с.

References:

1. Blogovidov, F.V. *Deyatel'nost' russkogo dukhovenstva v otnoshenii k narodnomu obrazovaniyu v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II*. Kazan' : tip. Imperatorskogo Universiteta, 1891. 374 s. [in Russian].
2. Vedomost' o shkolakh, zavedennykh pri tserkvakh Khersonskoy eparkhii dlya obucheniya detey prikhozhan. *Pribavleniya k Khersonskim eparkhial'nym vedomostyam (dali – Prib. k XEV)*. 1862. № 2. S. 13 – 27. [in Russian].
3. *Vsepoddaneyshiy otchet ober-prokurora Svyateyshego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1905 – 1907 gg.* SPb., 1910. 304 s. [in Russian].
4. Ghrushevs'kyj, M. S. *Z istoriji religijnoji dumky na Ukrajinі*. K.: Osvita, 1992. 156 s. [in Ukrainian].
5. Dianova, N. M. *Vnesok vyshhogho pravoslavnogho dukhovenstva Pivdennoji Ukrajinі u rozvytok istorichnoji nauky i osvity (kinecj XVIII – pochatok XX st.)*. Odesa : Feniks, 2012. 319 s. [in Ukrainian].
6. Dianova, N. M. *Dijaljnistj pravoslavnykh arkhijerejiv Khersons'koji jeparkhiji (kinecj XVIII – pochatok XX st.)*. Odesa: ONU imeni I. I. Mechnykova. Odesa, 2022. 206 s.
7. Doroshenko, D. I. *Narys istoriji Ukrajinі. Tom II (vid polovyny XVII stolittja)*. Vydannja drughe. K.: Ghlobus, 1992. 349 s. [in Ukrainian].
8. Drach, O. *Rozvytok pochatkovoji osvity v Ukrajinі (1861 – 1917 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; Kharkivs'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina*. Kharkiv, 2002. 18 s. [in Ukrainian].
9. Zadacha cerkovno-prykhodskoj shkolы. *Pryb. k XEV*. 1889. № 4. S. 101 – 102. [in Russian].
10. Znamenskiy, P. V. *Dukhovnye shkoly v Rossii do reformy 1808 goda*. Kazan' : tip. Imperatorskogo universiteta, 1881. 807 s. [in Russian].
11. Lyman, I. *Derzhavna cerkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukrajinа (1775 – 1861)*. Zaporizhzhja: RA «Tandem – U», 2004. 400 s. [in Ukrainian].
12. Nikanor (arkhiep. Khersonskiy i Odesskiy). *Vozzvanie pered sborom dobrovol'nykh pozhertvovaniy v pol'zu tserkovno-prikhodskikh shkol Khersonskoy eparkhii*. *Prib. k XEV*. 1887. № 9. S. 378 – 381. [in Russian].

13. Otvety na «nuzhnye voprosy». Khersonskie eparkhial'nye vedomosti. 1862. № 8. S. 533 – 535. [in Russian].
14. Otchet o sostoyanii tserkovno-prikhodskikh shkol i shkol gramoty Khersonskoy eparkhii v 1892/93 uchebnom godu. *Prib. k XEV*. 1894. № 7. S. 145 – 150. [in Russian].
15. Petrenko, I. M. *Cerkovnoparafijalni shkoly Livoberezhnoji Ukrajiny v systemi osvityjoi polityky urjadu Rosijskohoj imperiji (1884 – 1917 rr.)*. Poltava: RVV PUSKU, 2008. 161 s. [in Ukrainian].
16. Pis'mo v redaktsiyu Khersonskikh eparkhial'nykh vedomostey blagochinnogo prot. D. Diakovskogo. *Prib. k XEV*. 1861. Ch. II. S. 603 – 606. [in Russian].
17. Svedeniya o sostoyanii Khersonskoy eparkhii v 1887 g. *Prib. k XEV*. 1888. № 7. S. 148 – 162. [in Russian].
18. Titlinov, B. V. *Dukhovnaya shkola v Rossii v XIX stoletii. Vyp. vtoroy (Protasovskaya epokha i reformy 60-kh godov)*. Vil'na : tip. «Artel' pechatnogo dela», 1909. 421 s. [in Russian].
19. Trygub, O. P. *Istoriya Khersonskoho jeparkhiji (1775 – 1918) : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Nacional'nyj un-t "Kyjevo-Moghyljans'ka akademija". Mykolajiv's'ka filija*. Mykolajiv, 2000. 242 s. [in Ukrainian].
20. *Tserkovnye vedomosti, izdavaemye pri Svyateyshem pravitel'stvuyushchem Sinode. Ezhenedel'noe izdanie*. SPb.: Sinodal'naya tipografiya, 1897. 472 s. [in Russian].
21. Janchuk, M. M. *Uchytel's'kyj korpus cerkovnoparafijal'nykh shkil Kyjivskoho jeparkhiji: formuvannja, jakisnyj sklad ta praktyky povsjakdennja (drugha polovyna XIX – pochatok XX st.) : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Perejaslav-Khmel'nyckyj derzhavnyj pedagoghichnyj universytet imeni Ghryghorija Skovorody*. Perejaslav-Khmel'nyckyj, 2018. 24 s. [in Ukrainian].